

İMAN - İNKÂR SAPAĞINDA TUTUM BELİRLEYİCİ OLARAK FELSEFENİN ROLÜ

HASAN PEKER

YRD. DOÇ. DR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ,
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, DİN FELSEFESİ ANABİLİM DALI ÖĞRETİM ÜYESİ
hasanpeker02@hotmail.com

Özet

İster felsefi ister dini açıdan bakılsın, insan için esas olan “hakikati aramak”tır. Bu, hak olan ve hak olmayan ayrımını gösterdiği gibi, aralarında ayrım imkânı veren normlar ve sapmaların varlığını da gösterir. Bu ikilem, dini inanç esasları ekseninde kişiyi, inanç yahut inançsızlık ile neticelenecek bir durumla karşı karşıya bırakır. Örneğin, empirik bir kanıtlanmaya konu olmadığından Tanrı’nın varlığı, tasdik ya da tekzip bağlamında bir seçimde bulunmayı, seçimde bulunmak ise düşünmeyi gerektirir. Lakin seçim, salt düşünmenin kaçınılmaz sonucu olamaz. Tam ve gerçek anlamda bir iradeye ihtiyaç vardır. Kişinin kendi arzu ve eğilimlerine açık, karar verme yönündeki iradesinin tayin edici rolünü görmek lazımdır. Bu sebeple kişinin inanç dünyasının biçimlenmesi, sadece felsefi söylemlerin rasyonalitesi ile izah edilemez. Durum böyleyken, inanmayı ya da inanmamayı, genel geçer bir felsefeyle değil -ki varlığı tartışılır-, kişilere izafe edilebilecek ve kişilikle de ilişkilendirilebilecek felsefelerle izah etmek daha anlaşılır görünmektedir. Bu, geçmişten bugüne, bunca filozof ve bilim adamının dini inanç noktasında farklı, daha açık ifadeyle aykırı tutumlarını anlamaya da imkân verir.

Anahtar Kelimeler: İman, İnkâr, Akıl, İrade, Felsefe

THE ROLE OF PHILOSOPHY AS A STANCE INDICATOR AT THE CROSSROAD OF FAITH AND DENIAL

Abstract

Whether from a philosophical point of view or religious, what is essential for human beings is the “search for the truth”. As it points to the difference between the truth and falsehood, it also demonstrates the norms that lets one to differentiate them and shows existence of deviations. This dilemma, in the axis of religious beliefs, leaves the person in a case that will result with belief or disbelief. For instance,

the existence of God, as its not a subject of empirical proving, requires making choice in terms of confirmation or disconfirmation and making choice requires reasoning. But choosing, cannot be an inevitable result of sole reasoning. A complete and genuine will is required. The will of the person is required to be realised with respect to his decision, which is open to desires and tendencies. Therefore, formation of the belief world cannot be explained by rationality of philosophical discourse only. That being the case, elucidating believing or disbelieving by philosophies that can be attributed to persons and can be related with personalities seems more understandable than explaining this phenomenon by a generally accepted philosophy -since it's existence is controversial too- This also helps us to understand different and anomalous positions of so many philosophers and scientists in terms of religious belief, from past to the present.

Key words: Faith, Denial, Reason, Will, Philosophy

Giriş

Felsefî düşünceler, Antikçağ Yunanlılarından çok önce Eski Mısır, Mezopotamya, Çin ve Hint uygarlıklarında varlık göstermiş¹ olsa da felsefenin ilk sistemleştircileri olarak eski Yunanlılar bilinir. Felsefe, ilgili hemen her kaynakta İ.Ö. VII-VI y.y. da Thales ile başlatılır. Thales'in "böyle bir sözcüğü kullanmadığı,"² ilk kullananın Pythagoras olduğu ancak onun da "tanımlamadan kullandığı"³ ifade edilmiştir. "Sözcüğü, bugünkü anlamına başlangıç olabilecek şekilde ilkin Aristoteles "ilk felsefe" (Prima philosophia) olarak dile getiriyor ve bunu aşağı yukarı bugün "metafizik" dediğimiz şeyle bir tutuyordu. Bu durumda, aradan geçen iki yüz yıllık zaman içinde, ne olduğu açıkça bilinip söylenmeden felsefe yapılmış olduğu"⁴ söylenebilir. Başlangıç dönemlerinin bir sorunu değildir felsefenin neliği. Bugün için de felsefenin genel geçer bir tanımını vermek kolay değildir. Neredeyse bütün felsefe tanımlarının tartışmaya açık olması bunu gösterir. Bu, felsefenin tabiatından kaynaklanan bir durum olarak görülebileceği gibi, onu "tanımlayacak kişilerin ve bu arada farklı tarihsel ve sosyal koşullardan etkilenen filozofların ilgilerinin, dünyaya bakış tarzlarının farklılık gösterebilmesi"⁵ sebebiyle felsefeyi nasıl gördükleri veya nasıl görmek istedikleriyle ilgili bir durumun sonucu olarak da görülebilir. Esasında onun belli bir tanımla karakterize edilmesinin, onun imkânlarını sınırlandıracağı, onun ruhuna uygun düşmeyeceği⁶ görüşü de dikkate değerdir.

¹ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe sözlüğü*, 21.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 112.

² Sözer, Önay, *Felsefenin ABC'si*, Simavi Yay., İstanbul, 1992, s. 17.

³ Sözer, a.g.e., s. 17.

⁴ Sözer, a.g.e., s. 17.

⁵ Cevizci, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 1.B., Say Yay, İstanbul., 2012, s. 13.

⁶ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 14.

Başlangıcında, bugün için müstakil birer disiplin olan bilimleri içerir olan felsefe, bütün bilimlerin mekanik bir toplamı olmasa⁷ da, her alanla ilgisi olan bir bilginin,⁸ diğer bir deyişle bütünsel bilgiyi sağlayan bir disiplinin⁹ adı olmuştur. İnsanın ilk ortaya koyduğu temel bilgi felsefe olduğundan felsefe ile bilimler arasında, her zaman bir ilişki var olmuştur. Bundan dolayı da felsefe bütün bilimlerin anası kabul edilmiş ve filozoflar ise eskiden beri devrinin bütün bilimlerine sahip bilgin veya bilge kimseler olarak tanınmışlardır.¹⁰ Örneğin, ilk filozof olarak anılan Thales, “felsefi faaliyetleri yanında bilimsel çalışmalarıyla da seçkinleşmiştir.”¹¹ “Bu filozofun düşünceleri[nin], bir bilim, bir de felsefe bakımından incelenebilir”¹² düşünceler olduğuna dikkat çekilmesi, felsefi ve bilimsel düşünceyi şahsında taşıyor olmasındandır. Tarihsel başlangıcında felsefenin diğer bilimlere kaynaklık etmiş olması, filozofların bu nitelikleriyle açıklanabilir bir durumdur. Diğer bilimlere göre, hem zaman itibarıyla felsefeden ayrılışlarının hem de münasebet itibarıyla ona daha yakın olduklarını bildiğimiz günümüz bilimsel disiplinlerinden olan sosyoloji ve psikolojiye dair şu yer vereceklerimizi, ileride dikkate sunmak istediğimiz meselenin anlaşılması noktasında gerekli ve yararlı görüyoruz.

Toplumsal hayatta, insan davranışı, etkileşimi ve düzenini kolektif bilinç üzerinden “*bilim düşünüşü*”¹³ ile anlamaya çalışan bir disiplin olan sosyoloji, “Fransız feylesofların ürettikleri fikri mayanın bir ürünü”¹⁴ olarak 19. Yüzyıl başlarında ortaya çıkmışsa da ortaya çıkışına yol açan temel dürtü yeni değildir. “*Felsefe düşünüşü*”¹⁵ biçiminde ta eski Greklerde varlık göstermiştir. “Hiçbirinin kendini ‘sosyolog’ olarak görmediği”¹⁶ o çağların düşünürleri, toplumsal yaşam hakkında yine ‘sosyoloji’ olarak tanımlamadıkları düşünceler ortaya koymuşlardır.

Psikolojiye gelince, yine on dokuzuncu yüzyıl Alman deneyci psikologların çalışmalarıyla felsefeden ayrılmaya başlamış olan, yaklaşık yüzyıllık geçmişe sahip, zihni/zihinsel hayatı ve davranışı konu edinen bir bilim olarak psikoloji¹⁷ de felsefe gibi, “üzerinde anlaşmaya varılan bir tanıma sahip değildir.”¹⁸ Ancak

⁷ Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s. 115.

⁸ Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, 4.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 17.

⁹ Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁰ Erdem, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri - Felsefeye Giriş-*, Hü-Er Yay., 3.B., Konya, 2012, s. 104.

¹¹ Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2013, s. 1517.

¹² Bkz. Sena, Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, I-IV, Remzi Kitabevi, 1976, Cilt: 4, s. 383.

¹³ Kösemihal, Nurettin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, 4.B., İstanbul, 1989, s. 11.

¹⁴ Turner, Jonathan H. vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, Çev.: Ümit Tatlıcan, 4.B., Sentez Yay., Ankara, 2013, s. 19-20.

¹⁵ Kösemihal, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁶ Ritzer, George, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 2.B., De Ki Basım Yayım, Ankara, 2011, s. 4.

¹⁷ Cevizci, *Felsefe sözlüğü*, s. 1306.

¹⁸ Schultz, Duane P. ve Sydney Ellen schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev.: Yasemin Aslay, 2.B., Kaktüs Yay., İstanbul, 2002, s. 31.

çağımızda yahut çağdaş psikolojide ‘bilimsel yaklaşım’ın,¹⁹ uzlaşmaya medar olan bir ortak nokta olduğunu söylemek mümkündür. Halbuki psikoloji, “bilimsel dönem öncesinde felsefî yaklaşım”²⁰ ya da ‘felsefe düşüncüsü’ olarak kendini göstermiştir. Bugün bile “bütün bilimlerin üstünde olan ve bilimlerce açıklanamayan olaylar üzerinde kavramlar oluşturan felsefenin etkisi altındadır.”²¹

Bu noktada şunu ifade etmek isteriz: Gerek sosyolojinin gerekse psikolojinin, kendilerine kaynaklık etmiş olan felsefeden bir disiplin olarak ayrılmış olması, her iki bilimsel düşünüş tarzının felsefî bakış tarzından keskin ayrılışlarının göstergesi olamaz. Öte yandan, felsefî düşünüşün sosyolojik veya psikolojik bakıştan tamamen beri olmadığını söylemek de mümkündür. Ayrıca şu da bir gerçektir ki, gerek disipline edilmemiş naif düşünceler gerekse düşünce sistemleri, kişinin ve toplumun psikolojisinin ve de sosyal hayatın tesirine açıktır. Bu nedenle kişinin, kendi felsefî ve bilimsel kazanım ve yeterlilik ya da bireysel ve kolektif bilinç durumlarının ve de çevresel faktörlerin tesirinden bütünüyle beri olup olmadığı veya olabiliş olamadığı noktası, kişinin bizatihi kendisinin veya kendisine yönelen bakışların dikkatini gerektirir.²² “Bir bilimin ortamı fiziksel olmaktan ziyade zihinsel ve sosyaldır. Bununla birlikte fiziksel ortamlar gibi değişime maruz kalmakta ve bir canlı türü gibi çevresel isteklere ve koşullara bir cevap olarak değişip gelişebilmekte”²³ ve her bilimsel evre, bilim adamlarından oluşan bir topluluğun benimsediği paradigma ile bilimsel varlık kazanmaktadır.²⁴ Felsefe ve filozoflar için benzer bir durumdan söz edilebilir. Filozofların da “farklı zamanlarda, farklı kültürlerde, farklı amaçlar ve farklı işlevlerle farklı somut felsefeler ürettikleri görülmektedir.”²⁵ Onların kendi “yaşantılarının,”²⁶ çeşitli “tarihsel ve sosyal koşullardan etkilenen ilgilerinin, dünyaya bakış tarzlarının farklılık göstermesi,”²⁷ “felsefî görüş ve eleştirilerine duygusallık katmış olmaları”²⁸ ve benzeri sâikler felsefelerini biçimlendirmiş, en azından etkilemiştir. Bu, “her filozofun kendisine özgü bir felsefe yapma biçiminin olmasını”²⁹ anlamaya katkı veren bir durumdur.

¹⁹ Schultz, *a.g.e.*, s. 31.

²⁰ Schultz, *a.g.e.*, s. 31.

²¹ Baymur, Feriha Balkış, *Genel Psikoloji*, 15.B., İnkılâp Yay., İstanbul, 1972, s. 4.

²² Bkz. Çevik, Mustafa, *Felsefe Bayiliği*, 1.B., C Planı, İstanbul, 2015, ss. 107,117.

²³ Schultz, *a.g.e.*, s. 46.

²⁴ Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, s. 114-115.

²⁵ Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 4. Basım, Vadi Yay., Ankara, 1999, s. 14.

²⁶ Bkz. Arslan, Ahmet, *İslâm Felsefesi Üzerine*, Vadi Yay., 1.Baskı, Ankara, 1999, s. 34.

²⁷ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 13.

²⁸ Timuçin, Afşar, *Düşünce Tarihi*, BDS. Yay., İstanbul, 1992, s. 520; Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1990, s. 176-179.

²⁹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 20.

Felsefi bakış, dolayısıyla felsefe için dile getirilen rasyonellik ölçütüne dair bir tanım üzerinde bile uzlaşının olmadığı³⁰ söz konusu edilirken, felsefenin “kendisini akla dayanan nedenlerle haklı çıkarma iddiasında olan zihinsel etkinlik”³¹ şeklindeki tanımının makul ve cazip olsa da genel bir uzlaşya medar olmaması olasıdır. Fakat yine de çoğunlukla benimsenebilir olduğunu düşündüğümüz bu minvalde bir tanım göz önünde bulundurulduğunda, tezahürü sadece felsefi olanını değil, bilimsel ve hatta dinî de olsa, insanın farklı düşünsel çabalarını felsefe çatısı altında değerlendirme imkânı bulunur. Zira bu tecrübeler, onun varlık yapısı ve antropolojik özellikleriyle açıklanabilecek ortak bir temele dayanıyor olmanın yanı sıra anlamlı kılmak ve açıklamak gibi ortak bir hedefte de buluşuyorlar.³² Şöyle ki: “Bütün insanlar tabii olarak bilmek isterler.”³³ Bu, “insan fıtratı (varlık yapısı) ile bilgi arasında bir münasebetin varlığını içerir.”³⁴ Ancak açıktır ki arzu etmek kadar arzu ettiğine ulaşmak da imkân dâhilinde olmalı ve bunu mümkün kılacak hem yetenek hem de kaynak(/lar) bulunmalıdır. Bilmeye olan iştihakına açık kanıt olarak görmek ve işitmek gibi duyularını kullanmaktan ve bilgi edinmekten duyduğu hazzı³⁵ gösterilen insanın, aynı zamanda “düşünen bir varlık” olarak tanımlanmış olması göz önünde bulundurulduğunda, onun “tabiatı gereği bilme ‘arzu’su ve ‘gücü’ne sahip”³⁶ olduğu rahatlıkla söylenebilir. Açıktır ki insan, bilmeyi mümkün kılan unsurlara fıtraten sahip bulunuyorsa, bu imkânları harekete geçirecek dinamik bir unsurdan; ‘bilme arzusundan’ yoksun olarak düşünülmesi anlamlı gelmeyecektir. Tersinden bakıldığında da durum yine böyledir. Bilmeye yönelik bu istek ve imkân, insanın bakışlarını kendi hayatı ve varoluşuna, evrene, kısaca varlık alanlarına yöneltip düşünme ihtiyacı duymasına, var olanı tanıma yönünde bir çabaya yöneltmiştir.³⁷ Bu yöneliş, hayatla iç içe olan ‘din’, ‘felsefe’ ve ‘bilim’ gibi çoğu düşünme biçimlerinin hayat kaynağı,³⁸

³⁰ Bkz. Çevik, *a.g.e.*, ss. 108-109.

³¹ Arslan., *Felsefeye Giriş*, s. 222; Cevizci, *Felsefe sözlüğü*, ss. 82-83.

³² Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 20.

³³ Aristoteles, *Metafizik*, Çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yay., 2.B., İstanbul, 1996, s. 75.

³⁴ Açıkgenc, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul, 1992, s. 18; Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 13.

³⁵ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 13; Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, Çev.: Yusuf Yazar, İz Yay., İstanbul, 1999, s. 42 ; Çubukçu, İbrahim Agah, “Türk Filozofu Farabi ve Düşüncesi”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Ağustos-1985, XLIX, Sayı: 194, s. 278.

³⁶ Öner, Necati, “Niçin Felsefe?”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Mayıs-1985, Cilt: 1, Sayı: 2., s. 495; Maverdi, Ebu’l Hasan, *Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*, Çev.: Bergamalı Cevdet Efendi, Haz. Yaşar Çalışkan, MEB. Yay., İstanbul, 1993, s. 142.

³⁷ Öner, Necati, “Zihniyet Farklılıkları ve Kültür”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Ocak-1985, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 94 ; Nasr, *a.g.e.*, s. 42 ; Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 13 ; Sözer, *a.g.e.*, s. 22; Kuşpınar, Bilal, *İbn Sina’da Bilgi Teorisi*, M.E.B. Yay., Ankara, 2001, s. 20.

³⁸ Turner, *a.g.e.*, s. 19.

farklı bakış açılarının da dürtüsü olmuştur. Bu düşünce biçimlerinin birbirleriyle münasebetlerine dair problematik yaklaşımların detayına girmeden şu kadarını söyleyebiliriz: Benzer etmenlerin ve benzer çabaların sonucu olmaları cihetiyle sözü edilen insani tecrübelerden din ile felsefe arasında kimi yakınlıklar³⁹ gözlemlemek mümkündür. Bu tür bir bakış, onları bir ve aynı saymayı,⁴⁰ ya da birinin diğerinden türediğini⁴¹ söylemeyi gerektirmeyeceği gibi, birbirlerinin amansız karşıtları⁴² olarak görmeye de manidir.

Felsefe ve bilim münasebeti konusunda ise şu kadarını söyleyelim istiyoruz: Bilim, yaklaşık dört yüzyıl öncesine kadar, akla dayalı yapısı bir başka ifadeyle rasyonel bir faaliyet olma yönüyle hâlâ felsefenin bir parçasını oluşturuyor idiyse de Yeniçağdan itibaren onun felsefeden kopmuş olduğunu, başta doğa bilimleri ve zamanla sosyoloji ve psikoloji gibi diğer bütün bilimlerin felsefeden ayrılmış⁴³ olduklarını ifade etmiştik. Bilimsel bilginin yeniden temellendirilmesi ihtiyacına binaen felsefenin bilimi konu edinmesi sonucunda, bir çeşit bilim üzerine felsefî olarak düşünmeyi ifade eden ‘bilim felsefesi’ ortaya çıkmıştır ki bu bir gerekliliktir.⁴⁴ Bilim de felsefe için bir öneme sahiptir. Zira bilim, felsefenin kendisiyle en fazla işbirliği içinde bulunduğu, kendisinden en fazla etkilenip kendisini en fazla etkilediği önemli insani bir faaliyetdir.⁴⁵ Ancak, aralarındaki bu yakınlık ve birçok ortak noktalara rağmen mahiyetleri, kavramları, konuları ve özellikle konulara yönelişleri, maksatları ve sonuçları yönünden ciddi farklılıklar taşıdıklarından⁴⁶ aralarında özdeşlik kurmaya vardıracak bir münasebetten söz edilemez. Tam da bu yüzden felsefenin bilim, bilimin felsefe olmadığı ayırdında olmak⁴⁷ lazım gelir. Bu arada, bilim üzerine felsefî olarak düşünmeyi ifade eden ‘bilim felsefesi’nden öte bir şey olan ve felsefeyi bilimleştirmek anlamını içeren ‘bilimsel felsefe’ tanımlamasının sorunsuz olmadığı, özellikle din ile münasebeti noktasında probleme yol açtığı, dini olanı en başında tartışma dışı tutarak felsefi alanı esasında daralttığı göz ardı edilmemesi gereken önemli bir husustur. Bu, dinlerin düz bir bakışla

³⁹ Bkz. Erdem, Hüsameddin (Aktaran), *Problematic Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 4.B., Hü-Er Yay., Konya, 2010, ss. 164-167.

⁴⁰ Bkz. Erdem, *Problematic Olarak...*, ss. 156-164.

⁴¹ Bkz. Kılıç, Recep, “Din ve Ahlak İlişkisi”, *Din Felsefesi*, Kılıç, Recep-Reçber Mehmet Sait (Edit.), Grafik Yay., Ankara, 2014, s. 355.

⁴² Bkz. Erdem, *Problematic Olarak...*, ss. 167-176.

⁴³ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 25.

⁴⁴ Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, ss. 109-110.

⁴⁵ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 21.

⁴⁶ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 20.

⁴⁷ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 21; Bkz. Çevik, a.g.e., ss. 116, 169, 179, 189.

bir ve aynı sayılması⁴⁸ ve bilimin de ‘pozitif bilim’ olarak tahdit edilmesiyle⁴⁹ ilgili bir durumdur. Sözün geldiği bu noktada, din-bilim münasebetine dair şunu söyleyebiliriz: Üzerinde ittifak edilen özellikleri⁵⁰ bulunsa da dinin ittifakı kaçınılmaz kılan bir tanımından söz edilemez; ne olduğu ve nasıl anlaşılması lazım geldiği tartışma konusu olmuştur.⁵¹ Aynı düzeyde olmasa bile, bilim kavramı için de benzer bir durum söz konusu edilebilir. Zira ya “çok geniş tutularak her çeşit organize bilgiyi içine alacak şekilde yahut çok dar tutularak bazı sosyal bilimleri dahi dışarıda tutacak şekilde”⁵² ele alınabilmiştir. Pozitif bilimi benimsemek suretiyle bilimi ve kendisini de onunla sınırlayan bilimsel felsefe anlayışı bunun tipik bir örneğidir.⁵³ Bu nedenle “din-bilim ilişkisini incelemeye konu etmek, din ve bilime yüklenilen anlam kadar, “her dinin kendisine has bir takım özellikleri,”⁵⁴ farklılıkları⁵⁵ bulunduğu ve “her bilim dalının durumuna ayrı ayrı bakmakta yarar”⁵⁶ olduğu gerçeğinin ayırdında olmayı gerekli kılar.

Görülüyor ki insanın “fiziki ve beşeri muhitinde akıp giden hayatına anlam verme faaliyetinin birer şubesi olarak onun hayatında birlikte yaşanmakta olan”⁵⁷ tecrübeler olarak değerlendirilmesi gereken din, felsefe ve bilime yönelik yaklaşım farklılıkları, ilgili alanlara ve onların birbirleriyle münasebetlerine dönük bakış açılarını ciddi biçimde etkilemekte ve bu da kişilerin kimi zaman hayati ehemmiyet taşıyan duruşlarını belirleyebilmektedir. Bu nedenle yer verdiğimiz açıklamalar ile esasında, iman-inkâr sapağındaki insanı, tutumunu ve seçimini anlamaya çalışırken, yaklaşım tarzlarına, düşünüş biçimine, önem ve etkilerine dikkat çekmek kadar, özellikle felsefi düşünüşün ne derece belirleyici olduğunu ya da salt belirleyici olanın o olup olmadığına da dikkat çekelim istiyoruz.

İNAN(MA)MAK VE FELSEFENİN MİSYONU

Yukarıda, felsefi ve bilimsel düşünüş biçimlerinden söz etmemiz, sosyoloji ve psikoloji özelinde açıklamalara yer vermiş olmamız, hem bilim adına ileri sürülenlerin ne kadar bilimsel olduklarının, hem toplumsal ve

⁴⁸ Bkz. Nutku, Uluğ, *İnanmanın Felsefesi -Özebakışçı Bir Giriş-*, 1.B., Anı Yay., Ankara, 2012, s. 8.

⁴⁹ Bkz. Bolay, S. Hayri, *Türkiye’de Ruhcu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 3.B., Akçağ Yay., Ts., s. 76.

⁵⁰ Bkz. Gündüz, Şinasi, (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., İstanbul, 2007, s. 19.

⁵¹ Bkz. Gündüz, a.g.e., ss.17 vd.; Küçük, Abdurrahman vd., *Dinler Tarihi*, Berikan Yay., 3.Baskı, Ankara, 2011, s. 21.

⁵² Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 211; Bolay, a.g.e., s. 76.

⁵³ Bkz. Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, s. 99; Cevizci, *Felsefeye Giriş*, ss. 176-177.

⁵⁴ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 213.

⁵⁵ Bkz. Gündüz, a.g.e., ss. 31-33.

⁵⁶ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 212.

⁵⁷ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 210.

bireysel eylemlerimizi, sebep ve sonuçlarıyla bu bilimlerin ışığında değerlendirmenin önemini gözetmek, fakat tüm bunların üzerinden illa ki felsefi düşünme biçimini kollamak gerektiğini göz önünde bulundurmaktır. Nitekim bilimsellikleri ciddi tartışmalara konu edilmiş olsa da bilim adına, sosyolojide Durkheim'ın, psikolojide Freud'un getirdiği açıklamaların ve onların dinlerde temel inanç esasları olan Tanrı tasavvurunun kurgu olduğu fikrine götüren savlarının, ateizme giden yolu genişletmiş olduğu⁵⁸ gerçeğinden hareketle bilimsel, felsefi ve dini düşünüş biçimlerinin farkında ve ayırdında olmanın oldukça önemli olduğunu yineliyoruz.

Açık olan şudur ki: felsefe, gerek din gerekse bilim ile ilişkisinde yine felsefe olarak kalmak durumundadır.⁵⁹ O özel bir düşünüş biçimi, bir bakış açıdır. Onun görevi, var olan bakış açılarına eleştirel bakabilmektir. Ağırlığını da saygınlığını da buna borçludur.⁶⁰ Ne dini doğrulamak⁶¹ ya da yanlışlamak ne de yok saymak gibi bir amacı vardır. Ancak neyin doğru, neyin yanlış olduğunu “kendi kendimize anlayabilmemizi”⁶² sağlayıcı misyona sahiptir. M. Aydın, dine yönelen, onu kendisine konu edinen felsefe, kısaca din felsefesi için şu önemli hatırlatmayı yapar: “Onun gayesi, ne [kişinin] daha dindar olmasına yardımcı olmak, ne de onun şüpheye düşmesine yahut inancının sarsılmasına yol açmaktır. [felsefenin gayesinin bu olmaması, bu yönde etkilerinin olmadığı anlamına gelmez. H.P.] Asıl gaye, kişinin bir problemi etrafıca tartışarak bir takım sonuçlara kendi başına ulaşabilmesine yardımcı olmaktır.”⁶³ Şüphesiz din ve felsefe münasebeti çerçevesinde dikkat edilmesi gereken, “din ve felsefe ayağının muhafaza edilmesi;”⁶⁴ dinin ‘din’, felsefenin de ‘felsefe’ olarak kalmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, hem din hem de felsefeye dair tartışmaya açık ve sorunlu yaklaşımlar gözlemlenebilmektedir. Şöyle ki: Bütün “dinlerin, doğanın yanlış yorumlanmasından çıktığı;”⁶⁵ “doğada olmayan yapıların insan bilinci tarafından kurulduğu ve bunun da yalın bir gerçek olduğu”⁶⁶ kabulü ya da inancından hareketle, dindeki temel inanç umdesi olan Tanrı fikrinin, esasında “insanın hayal gücünün kurgusundan başka bir şey olmadığı,”⁶⁷ bu-

⁵⁸ Bkz. Arslan, *Felsefeye Giriş*, ss. 240-241.

⁵⁹ Bkz. Çevik, *a.g.e.*, ss. 116,137,185.

⁶⁰ Bkz. Çevik, *a.g.e.*, s. 35.

⁶¹ Çevik, *a.g.e.*, s. 137.

⁶² Baggini, Julian ve Antonia Macaro, *Psikolog ve Filozof*, Çev.: Özgü Çelik, 1.B., Pegasus Yay., İstanbul, 2014, s. 36.

⁶³ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. IX-X (Önsöz).

⁶⁴ Bayraktar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr yay., Ankara, 1997, s. 181.

⁶⁵ Portakal, Hüsen, *Felsefeden Dine Ortaçağ Dönemeci*, 1.B., Cem Yay., İstanbul, 2007, s. 125.

⁶⁶ Nutku, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁷ Nutku, *a.g.e.*, s. 38.

nun bütün din inancı için de anlaşılması gereken ilk olgu olduğu ve felsefi çözümlemenin bu kabulden sonra söz konusu olabileceği,⁶⁸ aksi takdirde yapılanın felsefe olmadığı⁶⁹ görüşü ve bu minvalde dikkat çekebileceğimiz, kutsallaştırmanın kökenini ortaya çıkarmaya dönük teşebbüsler,⁷⁰ ilgili çözümlemeler,⁷¹ bu noktada öne sürülen iddialar⁷² ve özellikle, aralarında çok temel ve ciddi farklar⁷³ olmasına rağmen, aralarında bir fark bulunmadığı⁷⁴ yönünde dine dair sergilenen düz ve toptancı bakış ve daha pek çok şey. Şüphesiz tüm bunlar dikkat çekicidir. Öte yandan din ve felsefeye ilişkin şu türden görüşleri de gözlemliyoruz:

İnsanın “anlam arayışı[na],”⁷⁵ “hayatının bir anlamı olduğuna inanma ihtiyacına karşılık gel[en]”⁷⁶ din, esasında “kutsala ilişkin bir arayış”⁷⁷ olarak “Tanrı’ya, inanma ihtiyacına karşılık gelir.”⁷⁸ “Kutsal olanla bizi ilişkilendirdiğini hissettiğimiz bir sistem”⁷⁹ olarak din, Tanrı’yı konu edindiği gibi, felsefe de konu edinmiştir.⁸⁰ Felsefe tarihinde yer tutmuş hemen hemen hiçbir ciddi filozof yoktur ki, felsefenin vazgeçilmez konularından birisi olarak Tanrı düşüncesine yer vermiş olmasın.⁸¹ Pek çoğunda “Teonomik (Tanrı merkezli) bir düşünme biçimi”⁸² gözlemlenebilir. Örneğin, Khrynippos, felsefeyi “insan ve Tanrı ile ilgili şeyler üzerine bir bilim”⁸³ olarak nitelerken, Hegel, onu “Tanrı’nın tam olarak kendini gösterdiği alan olarak”⁸⁴ ifade etmiştir. Farabi, felsefe, nihayetinde göğün ve yerin yaratıcısı olarak Tanrı’yı bilmektir derken, Aquino’lu Thomas Tanrı’nın varlığının ispatlanmasını, felsefenin birinci ve belli başlı vazifesi⁸⁵ olarak görür. Aynı şekilde, felsefenin manivelası olan “akılla Tanrı’yı kavramanın bilginin en

⁶⁸ Nutku, *a.g.e.*, s. 16.

⁶⁹ Nutku, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁰ Nutku, *a.g.e.*, s. 61.

⁷¹ Nutku, *a.g.e.*, s. 31; Aydın, Hasan, “Ateizmin İmkânsızlığı Tezi Bağlamında İnanmanın Doğası Üzerine”, *Özne -Felsefe ve Bilim Yazıları-*, Basım: 2015, Cilt:11, Sayı. 21, s. 44.

⁷² Aydın, H., *a.g.e.*, s. 44.

⁷³ Bkz. Gündüz, *a.g.e.*, ss. 30-33; Sezen, Yümni, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s. 149.

⁷⁴ Nutku, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁵ Köse, Ali, *Neden İslâm’ı Seçiyorlar*, İsam Yay., İstanbul, 1997, s. 109.

⁷⁶ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 21.

⁷⁷ Bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 109.

⁷⁸ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 21.

⁷⁹ Köse, Ali ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 2.B.,Timaş Yay., İstanbul, 2012, s. 109; Şentürk, Habil, *Din Psikolojisine Giriş*, 2.B., İz Yay., İstanbul, 2013, s. 200.

⁸⁰ Erdem, *Problematik Olarak...*, s. 36.

⁸¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 14 ; Erdem, *Problematik Olarak...*, s. 37.

⁸² Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yay., Ankara, 2002, s. 7.

⁸³ Bkz. Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 111.

⁸⁴ Bkz. Timuçin, *a.g.e.*, s. 653.

⁸⁵ Bkz. Albayrak, Mevlüt (Aktaran), “Skolastik Felsefede Tanrı’nın Varlığı İle İlgili Deliller ve Kant’ın Eleştirileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:1995, Sayı: 2, s. 277.

yüksek ödevi olarak”⁸⁶ görülmesi, “Tanrı’ya yaklaşmak nedir?” sorusuna cevap verebilen bir felsefenin felsefe ismine tek layık olan felsefe⁸⁷ olduğu yönündeki görüş ve daha nicesi.

Felsefe ve dine dair birbirine muhalif bu tür yaklaşımlar göstermektedir ki, düşünce tarihinin başlangıcından bugüne, felsefe-din ilişkisine dair ayrı yerde duran düşünürler ve apayrı felsefeler daima varlık göstermiştir. Filozof olmasalar bile, aynı konuda aykırı fikirlere sahip ve karşıt tutum içinde olanlar, dün olduğu gibi, bugün de vardılar ve hep de olacaklardır; insanın varlık yapısı; yöneliş ve kabulleri buna imkân vermektedir. Bu, kimi zaman kişinin kendi özgün duruşundan, kimi zaman bilerek veya bilmeyerek tesir altında kalışından kaynaklanmaktadır. Din kadar olmasa bile, felsefenin etkileme ve etkilenmeye müthiş imkân veren bir alan olduğu açıktır.

İNAN(MA)MAK VE AKIL-İRÂDE MÜNASEBETİ

Dini inanç zaviyesinden bakıldığında, insanların dinle ilk temaslarının çoğunlukla aile ortamında başladığı, ailelerinin belirleyici olduğu⁸⁸ ve “büyük çoğunluğunun neye inanacaklarına özgür bir şekilde karar vermedikleri, aksine sosyal olarak inançlarına şartlandırıldıkları,”⁸⁹ her ne kadar doğru bir tespit ise de bunun ilanihaye böyle olmak zorunda olmadığı ve “dinin esasen özgür iradeye dayandığı”⁹⁰ da bir gerçektir. İnanmak ya da inkâr etmek noktasında insan inisiyatif alabilir. İman sahibi birtakım insanların varlığından, aynı şekilde inkâr yolunu seçen insanların mevcudiyetinden söz edebiliyor olmamız⁹¹ zaten bunun göstergesidir. İnsan kendini yokladığında, inanç-inkâr sapağında, kendisini bir yol tutmaya yatkın kılan nedenler ya da gerekçelerin her zaman olduğunu bulur. Her zaman için kendisini iteleyenin ne olduğunu bilincinde olmasa da.⁹² Leibniz, neden ile etki arasındaki bağın özgürce eyleyeni zorlamadığını, yalnızca eğilimli kıldığını ve ağır basan eğilimin de her zaman kazandığını⁹³ dile getirir. Lakin eğilim yaratanın da yine ‘isteme’ olduğunu ve kesinlikle benimsenenin

⁸⁶ Bkz. Gökberk, *a.g.e.*, ss. 320-321.

⁸⁷ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁸ Bkz. Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu’s-Sahih*, Cenaiz, 80, Dâru Tavki’n-Necât, I-X, Beyrut, h. 1422, Cilt: 2, s. 94, ; Müslim, Ebu’l-Hasan Müslim b. Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi, *el-Câmiu’s-Sahih*, Kader, 22, Daru İhyai’t- Turasi’l-Arabi, I-V, Beyrut, Ts., Cilt: 4, s. 2047.

⁸⁹ Paul, Richard ve Linda Elder, *Kritik Düşünce*, Çev.: Selami Kardaş, Nobel Akademik Yay., Ankara, 2016, s. 299.

⁹⁰ Hanefi, Hasan, “Müslüman Aklın Eliştirisi ya da İslâm Düşüncesinin Yeniden İnşası”, *II. Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı*, İstanbul, 25-27 Nisan 1997, s. 118.

⁹¹ Çetin, İsmail, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı:1, 2002, s. 88.

⁹² Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Theodicee*, Çev.: Levent Özşar, I.B., Biblos kitabevi, İstanbul, 2009, s. 137.

⁹³ Leibniz, *a.g.e.*, s. 147.

de bu olduğunu⁹⁴ ifade eder. Bu nedenle iman *-inkâr da öyle-* salt “akıl eylemi değil, nihayetinde iradenin kararıdır”⁹⁵ diyebiliyoruz. Akıl, inanç ve irade arasındaki ilişkiyi, ‘inanma’yı merkeze alarak değerlendirdiğimizde,⁹⁶ bunu söylememiz mümkündür. İnanmada salt akıl belirleyici olsaydı, farklılıklar ya hiç olmayacak, ya da ehemmiyetsiz oranda olacaktı. Bizce “akıl yolu bir” olsa da *akıllıların yolu bir değildir*. Çünkü “insan, bedeni olmayan bir zekâdan ibaret değildir. Bir zihnin yanı sıra bir de bedeni olan bir varlıktır ve varoluşunun iklimine yalnız düşüncesi ile değil, duygularıyla da tepki göstermek durumundadır.”⁹⁷ Bu sebeple özellikle inanc(/iman)ın, “ruhsal-iradi bir tasdik”⁹⁸ olduğunu söyleyebiliyoruz; “dileyen iman edecek, dileyen inkâr edecek” (bkz. Kur’ân-ı Kerim, 18/29). Pascal’ın ifadesiyle: “bir yol seçmek lazımdır.”⁹⁹ Kişiye düşen, inanç-inkâr sapağında evvela yol ve yön belirlemek, ardından yolunu ve yönünü seçmektir. İlkinde, duyguların tesirine açık olsa da “akıl” esastır ve başattır. Çünkü “insanda iki karşıt duyuş uyandıran unsurlar düşün[meyi] gerektirir. (...) bir şeyin şu mu, bu mu olduğunu kestiremediğimiz zaman düşünüyoruz.”¹⁰⁰ Yolunu ve yönünü seçmeye gelince, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, belirleyici olan “irade” olacaktır. Bilgi girdisi sağlayıcı akla bütünüyle kapalı olmasa da tam ve gerçek anlamda bir iradeye ihtiyaç vardır. Çünkü Seçim (tasdik ya da tekzip) salt düşünmenin kaçınılmaz sonucu olamaz.¹⁰¹ O halde bu noktada şunu söylemek mümkündür: Dini olana yönelik tutum alışı itikadî tezhürleri olarak inanmak ya da inanmamak, kişinin “karakter yapısının bir belirişi olarak da değerlendirilebilir.”¹⁰² Zira “herkes kişiliğine göre davranış sergiler (bkz. Kur’ân-ı Kerim, 17/84).” Dini olanı da içerir bir biçimde, inanmaya dair özce şunu ifade etmek mümkündür: İnanmak, insanın bir tür duruşudur.¹⁰³ İnanmamak da öyledir. Arka planında farklı derecelerde düşünsel ve farklı derecelerde duygusal sâiklerin bulunabildiği ve fakat nihayetinde iradenin belirleyici olduğu bir duruştur bu.

⁹⁴ Leibniz, *a.g.e.*, s. 141.

⁹⁵ Hanefi, *a.g.e.*, s. 118.

⁹⁶ Urhan, Veli, “Kant ve Gazalî’de Akıl-Inanç-İrade İlişkisi”, *Özne -Felsefe ve Bilim yazıları-*, 21. Kitap-Güz 2014, s. 69.

⁹⁷ Fromm, Erich, *Barışın tekniği ve Stratejisi*, Çev.: Fevzi Emir ve Kaan H. Ökten, 1.B., Arıtan Yay., İstanbul, 1996, s. 35; Çotuksöken, Betül, “Antropolojik Açıdan İnanma ve Bilme Üzerine”, *Özne -Felsefe ve Bilim Yazıları-*, Basım 2015, Yıl: 11, Sayı: 21, s. 29.

⁹⁸ Bkz. Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 23.

⁹⁹ Erdem (Aktaran), *Bazı Felsefe Meseleleri*, s. 164. (1999 baskısı)

¹⁰⁰ Eflatun, *Devlet*, Remzi Kitabevi, Çev., Selahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1993, s. 208.

¹⁰¹ Mengüşoğlu, Metin Önal, *Düşünmek Farzdır*, 8.B., Metamorfoz Yay., İstanbul, 2015, ss. 67-68.

¹⁰² Fromm, Erich, *Sahip Olmak ya da Olmak*, Çev. A. Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul, 1991, s. 192. ; Fromm, *Barışın tekniği...*, s. 36.

¹⁰³ Bkz. Çotuksöken, *a.g.e.*, s. 32.

İNAN(MA)MAK VE FELSEFE-ŞÜPHE MÜNASEBETİ

Tartışmasız beşeri ve düşünsel bir etkinlik olan felsefe, bir şeyin var oluşunun tespiti ve bir şeyin değerlendirilmesi kadar, bir hakikatin araştırılmasını da içerir.¹⁰⁴ Bu sebeple “doğruyu, hakikati arama işi”¹⁰⁵ olarak da görülür. “Hakikat diye bir şeyin varlığı, kişiye hak ve batıl arasında ayrım imkânı veren normlar ve sapmaların varlığını gösterir”¹⁰⁶ ve kişiyi, inanç yahut inançsızlık ile neticelenecek bir durumla karşı karşıya bırakır. Hak ve batıl diye karşılaşılan bu ikilem, insanın yaşayabileceği şüphe ve tereddüdün de tabiliğini gösterir. Burada esas alınacak olan “düşünce hayatının ruhunda var olan, sağlıklı bir tavır olarak şüphedir.”¹⁰⁷ Olası enerji ve dinamizmi tehdit eden ve bir hastalıklı hal olarak görülen¹⁰⁸ şüphe değildir. “Felsefenin her zaman bizzat yapısından ileri gelen ve bir tavır olarak şüphecilik,”¹⁰⁹ sözü edilen marazi bir durum değildir. Zira bu türden bir duruş yol aldırılmaz. Herbart, “felsefeye en uygun şekilde başlayanlar septiklerdir, ama tersinden bakıldığında, her septik septik kaldığı sürece, felsefenin başlangıcında kalan kişidir”¹¹⁰ der. Bu, şüphenin bizatihi amaç edinilmesiyle açıklanabilir bir durumdur. “Felsefenin en önemli niteliklerinden biri şüphesiz eleştirel düşünmedir”¹¹¹ ve eleştirel düşünme de “nispeten şüphe ile ilişkilidir.”¹¹² Belki bu sebeple hem “inkâr ile arasında ince bir bağıntı[nın] var olduğu,”¹¹³ hem de “en yoğun biçimiyle inanma ile sonlan[dığı]”¹¹⁴ söylenerek ikircikli bir duruma işaret edilmiştir. İnsanın tabiatında “kendi yaşamının akılsal ve ruhsal derinliklerinde”¹¹⁵ bir “kapasite olarak”¹¹⁶ esasen var olan şüphe, teolojik çerçeveden bakıldığında da bazı kimselerin yaşantılarında, bir ta-

¹⁰⁴ Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, Kürsi Yay., Ankara, Ts., s. 210.

¹⁰⁵ Erdem, *Problematic Olarak...*, s. 15.

¹⁰⁶ Ülken, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁰⁷ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 37; Çüçen, A. Kadir, *Klasik Mantık*, 4.B., Sentez Yay., Ankara, 2012, ss. 53-54.

¹⁰⁸ Ahmet, Kadirüddin, *İslam Dinamizmi ve Entelektüel Atalet*, Çev.: Ertuğrul Aytekin, 1.B., İlke Yay., İstanbul, 1992, ss. 9-10; Keha, Mine Kaya, “Hume’un Nedensellik Eleştirisi ve Şüpheciliği”, *Ekev Akademik Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 37 (Güz 2008), s. 205 ; Hume, David, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, Çev.: Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 238.

¹⁰⁹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 37.

¹¹⁰ Bkz. Dimer, Alwin (Aktaran), “Felsefe”, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, Doğan Özlem (Der./Çev.), 2.B. İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 164.

¹¹¹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 37; Bkz. Peker, Hasan, “Felsefede Tanrı’yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2015/2, s. 115.

¹¹² Altar, Cevad Memduh, “Çağdaş Sanat Yaratıcılığında Eleştirinin Yeri”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Mayıs-1986, Cilt: II, Sayı: 5., s. 351; Bkz. Peker, *a.g.m.*, s. 115.

¹¹³ Nosich, Gearld M, *Eleştirel Düşünme ve Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*, Çev.: Birsal Aybek, Anı Yay., Ankara, 2012, s. 10

¹¹⁴ Nosich, *a.g.e.*, s. 10

¹¹⁵ Altar, *a.g.m.*, s. 354.

¹¹⁶ Schuon, Frithjof, *Varlık, Bilgi ve Din*, Der./Çev.: Şehabeddin Yalçın, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s. 53.

kım sorgulamalar eşliğinde varlık gösterdiği¹¹⁷ ve çoğunlukla ya iman ya da inkâr ile neticelenecek bir sonuca evrildiği gözlemlenebilir. Şüphe herkes için kaçınılmaz değildir ve ilanihaye sürdürülebilir de değildir. İnanca konu olanı “tasavvur” aşamasında, şüphenin olgusal varlığı olasıdır. Ancak tasavvur sonrası, inancın özel bir durumu olan “tasdik” aşamasında, artık şüphe halinden söz edilemez.¹¹⁸

Felsefenin en önemli niteliklerinden biri olarak görülen eleştirel düşünme, “düşünmenin en ileri biçimi”¹¹⁹ olarak kişinin “neye inanacağını[a] veya ne yapacağını[a] karar vermeye odaklanmış mantıklı yansıtıcı düşünme”¹²⁰ biçimidir. Yansıtıcı düşünmekten kasıt, kişinin kendi düşünceleri üzerine odaklanmasını ifade eder.¹²¹ Bir anlamda özeleştirici de denilebilir. “Özeleştirici yapabilme yeteneği, akla bir parça korunma sağlamakta ise de”¹²² yapılmasını olası kılan beşeri zaafı bütünüyle salim kılmamaktadır.¹²³ Yine de aklın ‘felsefe yapmak’ diye bahse konu ettiğimiz işlevselliğini daha canlı tutmaktadır. Bu nedenle kendisinin işlevsel mümessili olarak ifade edebileceğimiz akılla gerçekleştirilen bir etkinlik olarak felsefe, orada duran, olmuş bitmiş düşüncelerin, nihayete erdirilmiş fikirlerin toplamından ibaret kemikleşmiş bir disiplin değildir.¹²⁴ Kant’ın “felsefenin değil, felsefe yapmanın öğrenilmesi gerektiği”¹²⁵ sözünü burada hatırlamak gerekir. “Eleştiri ve karşı eleştiriyle gelişen düşünce hayatını”¹²⁶ temsil eden felsefe, muhtemeldir ki dinler arasında temelde bir fark olmadığı¹²⁷ ön kabulünden hareketle dile getirilmiş olan, “düşünce hayatında ibadet yoktur. İbadet edenin düşünce hayatında yeri yoktur”¹²⁸ sözündeki ‘düşünce’yi temsil ederek, kendisi de pekâlâ dogmatik olarak değerlendirilebilecek bu türden bir hükmü omuzlamak zorunda olmadığı gibi, kendisine ‘düşünce’ demekten özenle sakınılsa¹²⁹ bile, o yine de yegâne temsilcisi olarak ‘düşünce’yi yansıtmak konumundadır.

¹¹⁷ Hood, Ralph W., Jr ve Diğerleri, “Dini Şüphe”, Çev.: M. Doğan Karacoşkun, *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, Derleyen: M. Doğan Karacoşkun, db Kitapları, I.B., Samsun, 2006, ss. 93-94.

¹¹⁸ Bkz. Peker, Hasan, “Dinde Tanrı’yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2016/1, s. 20.

¹¹⁹ Aybek, Birsal, *Örneklerle Düşünme ve Eleştirel Düşünme*, Nobel Kitabevi, Adana, 2010, s. 8.

¹²⁰ Bkz. Nosich, a.g.e., s. 1.

¹²¹ Nosich, a.g.e., s. 3.

¹²² Faruki, İsmail R., *Bilginin İslamileştirilmesi*, Çev.: Fehmi Kuru, Risale Yay., İstanbul, Ts., s. 68 ; Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur’a-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1983, s. 71.

¹²³ Faruki, a.g.e., s. 68 ; Yavuz, a.g.e., s. 71.

¹²⁴ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 14.

¹²⁵ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 20.

¹²⁶ Gündoğdu, Cengiz, *Eleştiri*, Süreç Yay., İstanbul, 1987, s. 54.

¹²⁷ Bkz. Uluğ, a.g.e., s. 8.

¹²⁸ Gündoğdu, a.g.e., s. 54.

¹²⁹ Mengüşoğlu, M. Ö., (Aktaran), a.g.e., s. 120.

İNAN(MA)MAK VE FELSEFENİN AZI - ÇOĞU

F. Bacon'a nispet edilen “felsefenin birazı, insanları dinsiz yapar; fakat felsefede derinleşme, onların zihnini dine döndürür”¹³⁰ düşüncesi, bizce su götürür bir hüküm ifade etmektedir. Öncelikle şunu sormak lazım gelecektir: Felsefeyi ‘az’ veya ‘çok’ diye değerlendirme yetkisi kimdedir? Bu yetki kime tanınacak? Kim tanıyacaktır? Ayrıca, bu yönde bir tespit bir an için dikkate alınsa bile, değerlendirme ölçütleri ne(/ler) olacaktır? Ölçüt, biza-tihi bu sözün kendisi mi olacaktır? Savın kendisi aynı zamanda kendinin kanıtı mı olacaktır. Örneğin mütedeyyin ya da dinî eğilimli filozof, felsefeci veya düşünme ediminde bulunanlar felsefece ileri olanlar veya “çok felsefe” ortaya koyanlar, herhangi bir dinî inancı taşımayan, bu yönde eğilimi de bulunmayan ya da dindarlıkları zayıf olanlar ise felsefece geri olanlar yani “az felsefe” yapanlar olarak mı değerlendirileceklerdir? Bu durumda, filozofu veya hatırı sayılır düzeyde felsefe ile teşriki mesaisi olan lakin dinî olana mesafeli duranları ve aynı şekilde dinî inanç sahibi olan fakat felsefe ile ilişkisi çok güçlü olmayanları nasıl değerlendirmek gerekecektir?

Dini inanç açısından bakıldığında, düşünce tarihinde öne çıkmış pek çok düşünce ve bilim adamının ya pozitif yahut negatif bir tutuma sahip oldukları görülür. “İkisi dışında bir kategoriye dahil olduklarını iddia etmiş”¹³¹ olan agnostikleri, epistemolojik açmazları ve mantıkî tutarsızlıkları açısından problemlili olan, nihayetinde iki durumdan birine evrilme potansiyelini içinde taşıyan bir durum(/tutum)u temsil ediyor olmaları cihetiyle hariçte tutuyoruz ve tam da bu noktada soruyoruz: İnandığını söyleyen, neye göre inanmış ve inanmadığını söyleyen, neye göre inanmamış olmaktadır? Her birinin bu noktada sahip oldukları, pek çoğu kayıtlara geçmiş bir takım görüşleri elbette vardır. Birden çok ve farklı teist sistemler kadar, birden çok ve farklı ateist anlayışlar da söz konusudur. Burada görüşlerin dökümü yapılacak değildir. Gerekli de değildir. Bizi burada alakadar eden husus, bunca filozof ve bilim adamının teist ya da ateist olmalarında nasıl oluyor da felsefenin belirleyici görüldüğüdür? Gerçekten büyük filozofların ve bilim tarihinde zirve yapmış seçkin simaların din mevzuunda farklı, daha açık ifadeyle aykırı tutumlarının tayin edicisi aynı saik yani felsefe ya da salt felsefe olmuş olabilir mi?

¹³⁰ Erdem (Aktaran), *Problematic Olarak...*, s. 1; *Bazı Felsefe Meseleleri*, s. 1.

¹³¹ Bkz. Dalkılıç, Bayram, *Bertrand Russell - Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür-*, Kendözü Yay., Kon-ya, 2001, s. 117; Işık, Aydın, *İnanç Krizi -Augustinus, Gazali, Kant, Russell-*, Ötüken Yay., İstanbul, 2009, s. 225.

Ateizme götüren farklı nedenlerin varlığını göz önünde bulundurarak basitçe şunu söyleyebiliriz: Çıkış noktasında bir takım hissi gerekçelerin bulunduğu¹³² türden bir inançsızlığın sebebi her halde salt felsefe olamaz. Şayet inançsızlığa götüren şey, bir takım sosyolojik ve psikolojik teorilere dayandırılan¹³³ bir felsefe ya da daraltılmış bir içerik ile felsefeye eklemlenmiş pozitif nitelik ile bilim teorisine dönüştürülmüş felsefe¹³⁴ ve bunların yeni versiyonları ise o halde, orada duran, herkesi bağlayan, genel geçer bir “felsefe” olarak değil, “bir kişi ya da bir akıma izafe ederek”¹³⁵ izah edebileceğimiz felsefelerden söz ediyor olacağız demektir. Bu mümkündür. Zaten bazı ortak “özellikleri olmasına rağmen”¹³⁶ “oybirliğiyle kabul edilen bir felsefenin olmadığı”¹³⁷ aşikârdır. Felsefe tarihinde, pek çok felsefi sistemin vücut bulduğu bir sır değil. Durum böyleyken, inanma ya da inanmama, orada duran pür felsefeyle değil de kişilikle de ilişkilendirilebilecek felsefelerle ne diye açıklanamasın?

Aynı konular üzerinde ortaya çıkan görüş farklılıkları, konunun mahiyeti, takip edilen yöntem ve kişinin perspektifi olmak üzere başlıca üç değişkenden kaynaklanır¹³⁸ ve beşerî bilimler alanında perspektifin ağırlıklı olarak öne çıktığı söylenebilir.¹³⁹ Perspektif oluşumunda ne tür saiklerin ağır geldiği de ayrıca önem arz eder. Örneğin, evrende hemen her şeyin, hayatın dahası akıllı hayatın oluşması için ince ayarlı, çok hassas bir dengenin var olduğu, küçücük bir değişikliğin bile evrende kaosa yol açacağı ve bu açıdan bakıldığında evrendeki bu ince-ayar parametrelerinin bir “ayarlanmış”lık görünümlü verdiğini, dolayısıyla bu yapının varlığı için akıllı tasarımcı tasavvur etmenin tek makul açıklama olduğunu ileri süren ve bu fikri benimseyenlere mukabil, evrendeki bu yapının kendi kendine doğal bir süreçle oluştuğu, doğa-üstü açıklamaları gerektirecek bir durumun bulunmadığı ve bunun düşünülebilecek tek alternatif açıklama olduğu görüşünü hararetle savunanlar vardır.¹⁴⁰ Görüleceği üzere, kimisi merkeze aşkın varlığı koyma teşebbüsünü sorgularken,¹⁴¹ kimileri düğümü çözenin bu olduğuna inanmaktadır. Aynı

¹³² Bkz. Aydın, M., *Din Felsefesi*, ss. 176-179.

¹³³ Bkz. Aydın, M., *Din Felsefesi*, ss. 172-176.

¹³⁴ Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, ss. 89,90.

¹³⁵ Özcan, Zeki, “Din Felsefesinin Felsefesi”, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*, I-II, Recep Alpyağıl, (Derleyen), 2.B., İz Yay., İstanbul, 2012, Cilt: 1, s. 51.

¹³⁶ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 14.

¹³⁷ Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 15.

¹³⁸ Adıbelli, Ramazan, “Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50: 2, 2009, s. 146.

¹³⁹ Adıbelli, a.g.m., s. 149.

¹⁴⁰ Bkz. İzin, Merve, *Tanrı ve İnce Ayarlanmışlık Kanıtı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, ss. 46-47,48,56-57.

¹⁴¹ Bkz. Baggini, a.g.e., ss. 176-177.

konuda bu denli farklı yaklaşımlar neyle izah edilebilir? Bu sebeple diyoruz ki: Kişinin inanç dünyasının biçimlenmesi, sadece felsefi söylemlerin rasyonalitesi ile izah edilemez. Kişinin kendi arzu ve eğilimlerinin, nihayetinde karar verme yönündeki iradesinin rolünü hem de tayin edici rolünü görmek lazımdır. Temelini insanın varlık-yapısında bulan, günlük hayat-sferinde başlayan, fakat bu sferi aşan inanma, insanla tanrısal varlık arasında bir bağlantı olarak ele alındığında,¹⁴² artık “diğer inanç türlerinden mahiyeti itibariyle farklı olan dinî inanç adını alır.”¹⁴³ Konu dinî inanç, yani ‘iman’ olduğunda, sözünü ettiğimiz durum daha da belirginlik kazanmaktadır.

Şu bir gerçektir ki, “imanda işin içerisine irade karışmaktadır”¹⁴⁴ ve iman etme iradesinin önce kişiden sadır olması gerekir. Çünkü “iman etmeye niyetli, eğilimli, yönelimli olan imanı murad eden insandır.”¹⁴⁵ Davranışlara dair amaçları ortaya koymak için duygular ve arzuların kullanılmasını büsbütün reddetmeyen¹⁴⁶ B. Russell, “rasyonel kabul edilen birçok davranış veya karar, iyice incelendiğinde psikolojik bir etmenle ilişkilendirilebilir”¹⁴⁷ der. Tanrı’nın bilinemeyeceği ve varlığının ispata konu olamayacağını savunan Russell’ın Tanrı’ya “inanmayı veya inanmamayı mümkün görmesini,¹⁴⁸ bahse konu ettiğimiz bağlamda değerlendirebiliriz. Zira inanmak ya da inanmamak bir tutum alış, bir tür davranıştır. Bu noktada şu soruyu sormak yerinde olacaktır. Tanrı’nın varlığının bilgiye ve ispata konu edilmesi noktasında kendisini ‘agnostik’, O’na iman etme konusunda ise kendisini ‘ateist’ olarak gören,¹⁴⁹ bu iki konumundan ilkinin bir filozof, öbürünü sıradan bir insan olarak belirleyen,¹⁵⁰ bildiklerini bir yana, inandıklarını da bir yana koyarak yaşamak gibi bölünmüş bir hayatı imleyen¹⁵¹ Russell’ın bu duruşunun arka planında aynı şekilde, psikolojik olanın dışında ne gibi etmenler olabilir? Madem ki agnostisizm, inanmak ve inanmamak noktasında bir ara yeri ifade etmektedir. O halde Russell, bu eşdeğer duruma rağmen neden imanı değil de inkârı seçmiş, onu seçmeyi dilemiştir? Aynı durum inananlar için de geçerlidir. “Buradaki agnostiklik, meselenin bilgi boyutunu, teistlik ve ateistlik ise inanç/eylem boyutunu oluşturur. Dolayı-

¹⁴² Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, 3.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 289.

¹⁴³ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 84.

¹⁴⁴ Özcan, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁴⁵ Mengüşoğlu, M. Ö., *a.g.e.*, s. 68.

¹⁴⁶ Işık, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁴⁷ Bkz. Işık (Aktaran), *a.g.e.*, s. 236.

¹⁴⁸ Bkz. Işık, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁴⁹ Bkz. Dalkılıç, *a.g.e.*, ss. 127-128.

¹⁵⁰ Bkz. Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁵¹ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 16.

şıyla bir insan agnostik-teist olabileceği gibi, agnostik-ateist de olabilir”¹⁵² görüşü, sorumuza cevap değil, temel teşkil edebilir; mademki ortak paydaları agnostisizmdir, birini teist, diğerini ateist olmaya götüren nedir?

Görünen odur ki, “inanma, hakkında yeterli ölçüde kanıt bulunmayan bir şeye bağlanmadır”¹⁵³ diyen ve bu türden bir “inanmayı sakıncalı bulan”¹⁵⁴ Russell, dinî inanç ve onda temel prensip olan Tanrı’nın varlığına ilişkin de aynı tutumu sürdürmek istemektedir. Oysaki “Tanrı’nın varlığına inanmak başka şey, O’nun var olduğunu kanıtlamak ise başka şeydir. Tanrı’nın varlığını kanıtlayamamaktan agnostisizmi veya ateizmi çıkarmak doğru olmaz.”¹⁵⁵ Teizm için de benzer bir durum söz konusudur. Örneğin, “inan bir kimse inancını destekleyecek bir delil bulamadığı için inancından vazgeçmez.”¹⁵⁶ İspat edemediği halde Tanrı’nın varlığına inanan ya da iman etmekle beraber ispat etme gereği duymayanların varlığı bunu gösterir.¹⁵⁷

Tanrı’nın varlığı ve O’na iman konusunda rasyonel ispatın imkân ve gerekliliğini¹⁵⁸ mesele etmekten öte, “doğru dürüst bir kanıtın”¹⁵⁹ yeterlilik ölçüsünü “empirik”¹⁶⁰ olmasında arayanlar (Bkz. *Kur’ân-ı Kerîm*, 40/36) vardır. Ancak “Tanrı’nın varlığı, herhangi bir empirik ya da soyut objenin varlığı gibi kanıtlan[maya konu olsaydı,]”¹⁶¹ o zaman herkes için “tek alternatif inanmak olurdu. Bu ise, insan özgürlüğünün sonu demektir.”¹⁶² Çünkü dindeki anlamıyla “inanma, bilerek düşünerek inanma, bir özgürlük, bir seçim ve bir karar verme işidir.”¹⁶³ Dinî açıdan, görünmeyene (/gayba) inanman(/iman)ın değeri, buradan gelmektedir.¹⁶⁴ Tam da bu noktada soruyu yineliyoruz: İnanıldığını söyleyen, neye göre inanmış ve inanmadığını söyleyen, neye göre inanmamış olmaktadır?

Çalışmamızı sonlandırırken şu hatırlatmada bulunmayı gerekli görüyoruz. Yapmaya çalıştığımız şey, felsefede ciddi bir problem alanı oluşturan

¹⁵² Işık, a.g.e., s. 225.

¹⁵³ Bkz. Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 244.

¹⁵⁴ Russell, Bertrand, *Sorgulayan Denemeler*, Çev.: Nermin Arık, 19.B., Tübitak Yay., Ankara, 2005, s. 1.

¹⁵⁵ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 165.

¹⁵⁶ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 182.

¹⁵⁷ Gilson, Étienne, *Ateizmin çıkmazı*, Çev.: Veysel Uysal, İstanbul, 1991, s. 56.

¹⁵⁸ Bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 43; İzutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, Ts., s. 62; Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Selçuk Yay., İstanbul, 1982, s. 61.

¹⁵⁹ Bkz. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 181.

¹⁶⁰ Bkz. Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, 4.B., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2004, ss. 54-57; Reçber, Mehmet Sait, “Tanrı Teriminin Anlam ve Referansı” *Felsefe Dünyası*, T.F.D. Yay., Ankara, 2000, Sayı: 32, s. 57.

¹⁶¹ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 182.

¹⁶² Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 182; Aslan, Adnan, *Tanrı’nın Varlığına Dair argümanlar -Ateist Din Felsefesi Eleştirisi-*, 2.B., İsam Yay., İstanbul, s. 117.

¹⁶³ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 182.

¹⁶⁴ Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 182.

Tanrı tasavvuru ve O'na iman ya da O'nu inkâr nokta-i nazarında sergilenen düşüncelerin, büyük bir yekûn tutmayacak derecede pür felsefe faaliyeti olarak görülebilse de bu konuda paylaşılmış fikirlerin pek çoğunun bu düzeyde olmadıklarına dikkat çekmek, teistik ya da ateistik tutum ve açıklamaların geri planında bir takım “fikir suretine bürünmüş arzuların”¹⁶⁵ bulunabileceğini işaret etmek, inanç-inkâr sapağında tutum belirleyici olanın gerçekte bir takım saiklerin etkisiyle oluşmuş “irade” olduğunu, gerisinde salt felsefe olması durumunda bile, yine de iradenin ağırlıklı payının bulunduğunu, meseleyi bu yönüyle de gözden kaçırmamak gerektiğinin altını çizmek, önemini ortaya koymaktır. Bunu yaparken, felsefi problemlerin psikolojik analiz yoluyla da incelenebileceğini, kimi zaman bunun gerekli olduğunu ima hatta ifade etmiş olsak bile, bilgi içeriklerinin psikolojik olan ve olmayan yapılarını göz ardı ederek problemleri salt psikolojik analize indirgemek anlamında bir psikolojizmi¹⁶⁶ önermeyi amaçlamış olmadığımızı belirtmek isteriz.

SONUÇ

Varlığını insanın varlık-yapısında bulan inanç, geniş boyutlu bir kavram olarak felsefede problem teşkil ediyor olsa bile, daha özel ve dini içeriğiyle de problem alanı oluşturur. İnanç, hem bir felsefe meselesi hem de hemen herkesin yaşantısında temas etmek durumunda kaldığı bir realite olduğundan değerlendirmeye alınması önem arz eder.

Başta Tanrı olmak üzere, dindeki temel inanç esaslarına yönelik iman ya da inkâra yöneltmesi noktasında felsefeye ya da felsefî duruşa rol biçilirken gözden kaçırılmaması gereken hususlardan biri felsefeye olan bakış, diğeri ise kişinin ne kadar felsefî bir duruşa sahip olduğu ve ne derece felsefece bir duruş sergilediğidir. Felsefenin, sadece filozofların değil, her insanın şahsında yaşayabileceği bir etkinlik olarak görülmesine paralel olarak, felsefî yeterliliği olmayan bir gerekçe veya ikna oluş, felsefe yapan herkes için söz konusu olabilir demektir. Burada açığa çıkan önemli bir sorun da paylaşılan düşüncenin bizatihi felsefe olup olmadığı ya da felsefî bir mahiyet arz edip etmediğinin neye göre belirlendiğinin yine farklılık arz ediyor olmasıdır. Kimi, “felsefe ismine tek layık olan felsefenin Tanrı’ya yönelten felsefe” olduğunu öne sürerken, kimi bu türden bir yaklaşımın “felsefe yanılgısı hatta hayat yanılgısı olduğunu” ileri sürmektedir. Özelde dini inanç üzerinden

¹⁶⁵ Nursî, Said, *Hutbe-i Şâmiye*, Envar Neşriyat, 1990, s. 143.

¹⁶⁶ Cevizci, *Felsefe sözlüğü*, s. 1308.

felsefeye yönelik bu iki aykırı bakış önemsiz değildir. Gördüğümüz o ki: iman ya da inkâra imkân oluşturan bir yol ayrımı/sapak, önünde duran kişi için gerilim alanı oluşturabilmektedir. Böyle bir durumda, yön ve yol tayininde en genel ifadesiyle düşünmek, spesifik biçimiyle felsefe şüphesiz önemli bir işleve sahiptir. Lakin hangi yola koyulacağı noktasında tutum belirleyici olan bütünüyle felsefe değildir. Zira iman da inkâr da salt aklın eylemi değil, nihayetinde başkaca faktörlerin de belirleyici olduğu iradenin kararıdır. Bunun böyle olduğunu görebilmek için geçmişten günümüze bilim adamları ve filozoflara ve bunların takipçilerine bakmak yeterli veri sağlayacaktır. Zira çok sayıda teist bilim adamı, filozof ve düşünürün varlığı yanında, azımsanmayacak sayıda ateist olanların varlığı söz konusudur. Benzer durum onları izleyenler için de geçerlidir. Her birinin tutumlarının, bilgi eksenli bir netice olarak görülmesi arzulanan olsa da kişilerin, eylemlerini her zaman için bilgileri paralelinde ortaya koymadıkları, başkaca etmenlerle hareket ettikleri, hatta kimi zaman bilgilerine rağmen bir tercih ve eylemde bulundukları da bir gerçektir.

Düşünerek eylemde bulunanlar için düşünmek elbette önemlidir ve önemi, belirleyiciliği nispetinde artar. Ancak düşünmek salt insani bir eylem olmasına rağmen, insan için tek belirleyici değildir. Ayrıca düşünmek, her zaman için pür bir mahiyeti haiz olmayabilir. Hatta çoğunlukla böyledir. İradeye katkı verici bir durumu vardır şüphesiz. Bununla beraber kendisi de belirlenimlere açıktır. Felsefe diye ifade edilmiş olsa bile, düşünmenin gerisinde yine bir tür irade vardır. Özellikle konu din ise felsefeye dair yaptığımız bu değerlendirmenin yersiz olmadığı görülebilecektir.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul, 1992.
- Adıbelli, Ramazan, “Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50: 2, 2009, [ss.113-152].
- Ahmet, Kadirüddin, *İslam Dinamizmi ve Entelektüel Atalet*, Çev.: Ertuğrul Aytekin, 1.B., İlke Yay., İstanbul, 1992.
- Albayrak, Mevlüt, “Skolastik Felsefede Tanrı’nın Varlığı İle İlgili Deliller ve Kant’ın Eleştirileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1995, Sayı: 2, [ss.277-298].
- Altar, Cevad Memduh, “Çağdaş Sanat Yaratıcılığında Eleştirinin Yeri”, *Erdem, Ata-*

- türk Kültür Merkezi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Mayıs-1986, Cilt: 11, Sayı: 5.
- Aristoteles, *Metafizik*, Çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yay., 2.B., İstanbul, 1996.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 4. Basım, Vadi Yay., Ankara, 1999.
- _____, *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yay., 1.B., Ankara, 1999.
- Aslan, Adnan, *Tanrı'nın Varlığına Dair Argümanlar -Ateist Din Felsefesi Eleştirisi-*, 2.B.; İsam Yay., İstanbul, 2007.
- Aybek, Birsal, *Örneklerle Düşünme ve Eleştirel Düşünme*, Nobel Kitabevi, Adana, 2010.
- Aydın, Hasan, "Ateizmin İmkânsızlığı Tezi Bağlamında İnanmanın Doğası Üzerine Fenomenolojik Bir Çözümleme", *Özne -Felsefe ve Bilim Yazıları-*, Cilt: 11, Sayı: 21, İstanbul, 2015, (ss. 33-53).
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, 2.B., Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1990.
- Baggini, Julian ve Antonia Macaro , *Psikolog ve Filozof*, Çev.: Özgü Çelik, 1.B., Pegasus Yay., İstanbul, 2014.
- Baymur, Feriha Balkış, *Genel Psikoloji*, 15.B., İnkılâp Yay., İstanbul, 1972.
- Bayraktar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yay., 1.B., Ankara 1997.
- Bolay, S. Hayri, *Türkiye'de Ruhcu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 3.B., Akçağ Yay., Ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. M. Zühreyy en-Nâsır, Dâru tavkî'n-necât, 1422.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, 1.B., Say Yay, İstanbul., 2012.
- _____, *Paradigma Felsefe sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2013.
- Çetin, İsmail, "İman ve İnkârın Rasyonel Değeri", *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* , Cilt: 11, Sayı: 1, 2002, [ss. 88 -102].
- Çevik, Mustafa, *Felsefe Bayiliği*, 1.B., C Planı, İstanbul, 2015.
- Çotuksöken, Betül, "Antropolojik Açısından İnanma ve Bilme Üzerine", *Özne -Felsefe ve Bilim Yazıları-*, Cilt: 11, Sayı: 21, İstanbul, 2015, (ss. 27-32).
- Çubukçu, İbrahim Agah, "Türk Filozofu Farabi ve Düşüncesi", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Ağustos - 1985, XLIX, Sayı: 194, [ss. 273-286].
- Çüçen, A. Kadir, *Klasik Mantık*, 4.B., Sentez Yay., Ankara, 2012.
- Dalkılıç, Bayram, *Bertrand Russell -Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür-*, Kendözü Yay., Konya, 2001.
- Dimer, Alwin, "Felsefe", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, Doğan Özlem (Der./Çev.), 2.B. İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Eflatun, *Devlet*, Remzî Kitabevi, Çev., Selahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1993.
- Erdem, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri -Felsefeye Giriş-*, Hü-Er Yay., 3.B., Konya, 2012.
- _____, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, 4.B., Hü-Er Yay., Konya, 2010.
- Faruki, İsmail R., *Bilginin İslamileştirilmesi*, Çev.: Fehmi Kuru, Risale Yay., İstanbul, Ts.

- Fromm, Erich, *Barışın tekniği ve Stratejisi*, Çev.: Fevzi Emir ve Kaan H. Ökten, 1.B., Arıtan Yay., İstanbul, 1996.
- _____, *Sahip Olmak ya da Olmak*, Çev.: A. Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul, 1991.
- Gilson, Étienne, *Ateizmin çıkmazı*, Çev.: Veysel Uysal, İstanbul, 1991.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961.
- Gündoğdu, Cengiz, *Eleştiri*, Süreç Yay., İstanbul, 1987.
- Gündüz, Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1.B., Ankara, 2007.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe sözlüğü*, 21.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Hanefi, Hasan, “Müslüman Aklın Eleştirisi ya da İslâm Düşüncesinin Yeniden İnşası”, *II. Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı*, İstanbul, 25-27 Nisan 1997, [ss.117-129].
- Hood, Ralph W., Jr ve Diğerleri, “Dinî Şüphe”, Çev.: M. Doğan Karacoşkun, *Dinî ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, Derleyen: M. Doğan Karacoşkun, db Kitapları, 1.B., Samsun, 2006.
- Hume, David, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, Çev.: Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.
- Işık, Aydın, *İnanç Krizi -Augustinus, Gazalî, Kant, Russell-*, Ötüken Yay., İstanbul, 2009.
- İzin, Merve, *Tanrı ve İnce Ayarlanmışlık Kanıtı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, Ts.
- Keha, Mine Kaya, “Hume’un Nedensellik Eleştirisi ve Şüpheciliği”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 37 (Güz 2008), [ss.195-206].
- Kılıç, Recep, “Din ve Ahlak İlişkisi”, *Din Felsefesi*, Kılıç, Recep-Reçber Mehmet Sait (Edit.), Grafiker Yay., Ankara, 2014.
- Köse, Ali ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 2.B., Timaş Yay., İstanbul, 2012.
- Köse, Ali, *Neden İslâm’ı Seçiyorlar*, İsam Yay., İstanbul, 1997.
- Kösemihal, Nurettin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, 4.B., İstanbul, 1989.
- Kuşpınar, Bilal, *İbn Sina’da Bilgi Teorisi*, M.E.B., Yay., Ankara, 2001.
- Küçük, Abdurrahman vd., *Dinler Tarihi*, Berikan Yay., 3.B., Ankara, 2011.
- Leibniz, Gotfried Wilhelm, *Theodicee*, Çev.: Levent Özşar, 1.B., Biblos Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Maverdi, Ebu’l Hasan, *Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*, Çev.: Bergamalı Cevdet Efendi, Haz. Yaşar Çalışkan, MEB. Yay., İstanbul, 1993.
- Mengüşoğlu, Metin Önal, *Düşünmek Farzdır*, 8.B., Metamorfoz Yay., İstanbul, 2015.

- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, 4.B., Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Müslim, Ebu'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc, *el-Müsnedü's-sahîh*, M. Fuâd Abdulbâkî, Dâru ihyâ't-turâsi'l-arabî, Beyrût, Ts.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, Çev.: Yusuf Yazar, İz Yay., İstanbul, 1999.
- Nosich, Gearld M, *Eleştirel Düşünme ve Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*, Çev.: Birsal Aybek, Anı Yay., Ankara, 2012.
- Nursî, Said, *Hutbe-i Şâmiye*, Envar Neşriyat, 1990.
- Nutku, Uluğ, *İnanmanın Felsefesi -Özebakışçı Bir Giriş-*, 1.B., Anı Yay., Ankara, 2012.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Selçuk Yay., İstanbul, 1982.
- _____, “Niçin Felsefe?”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Mayıs-1985.
- _____, “Zihniyet Farklılıkları ve Kültür”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Ocak-1985.
- Özcan, Zeki, “Din Felsefesinin Felsefesi”, bkz. *Gelen-eksel ve Çağdaş metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*, I-II, Hazırlayan, Recep Alpyağıl, 2.B., İz Yay., İstanbul, 2012, Cilt: 1, (ss. 51-89).
- Paul, Richard ve Linda Elder, *Kritik Düşünce*, Çev.: Selami Kardaş, Nobel Akademik Yay., Ankara, 2016.
- Peker, Hasan, “Felsefede Tanrı'yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2015/2, (ss. 109-133).
- _____, “Dinde Tanrı'yı İdrak İmkânı Bağlamında Şüphenin Varlık İmkânı Sorunu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2016/1, (ss. 13-42).
- Portakal, Hüsen, *Felsefeden Dine Ortaçağ Dönemeci*, 1.B., Cem Yay., İstanbul, 2007.
- Reçber, Mehmet Sait, “Tanrı Teriminin Anlam ve Referansı,” *Felsefe Dünyası*, T.F.D. Yay., Ankara, 2000, Sayı, 32 (ss.49-66).
- Ritzer, George, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 2.B., De Ki Basım Yayım, Ankara, 2011.
- Russell, Bertrand, *Sorgulayan Denemeler*, Çev.: Nermin Arık, 19.B., Tübitak Yay., Ankara, 2005.
- Schultz, Duane P. ve Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev.: Yasemin Aslay, 2.B., Kaktüs Yay., İstanbul, 2002.
- Schuon, Frithjof, *Varlık, Bilgi ve Din*, Der./Çev.: Şehabeddin Yalçın, İnsan Yay., İstanbul, 1997.
- Sena, Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, I-IV, Remzi Kitabevi, 1976.
- Sezen, Yümni, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1994.
- Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma Yay., Ankara, 2002.

- Sözer, Önay, *Felsefenin ABC'si*, Simavi Yay., İstanbul, 1992.
- Şentürk, Habil, *Din Psikolojisine Giriş*, 2.B., İz Yay., İstanbul, 2013.
- Timuçin, Afşar, *Düşünce Tarihi*, BDS. Yay., İstanbul, 1992.
- Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, 4.B., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2004.
- Turner, Jonathan H. vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, Çev.: Ümit Tatlıcan, 4.B., Sentez Yay., Ankara, 2013.
- Urhan, Veli, “Kant ve Gazali’de Akıl-İrade-İnanç İlişkisi”, *Özne -Felsefe ve Bilim Yazıları-*, 21. Kitap-Güz 2014, [ss. 69-74].
- Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, Kürsü Yay., Ankara, Ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1983.

